

Enkele aspecten van witteboordencriminaliteit

MR. DRS. C.H. BRANTS*

Is de z.g. witteboordencriminaliteit toegenomen of is er slechts een grotere belangstelling voor ontstaan, waardoor het als maatschappelijk probleem zichtbaarder is geworden? Dit is een van de vele onbeantwoorde vragen rond het verschijnsel van de witteboordencriminaliteit. Volgens de auteur van dit artikel is witteboordencriminaliteit nog goeddeels een witte vlek op de criminologische kaart, onder meer omdat de sociale definiëring ervan grote problemen oplevert. Wel lijkt er de laatste tien jaar een zekere verschuiving merkbaar waardoor witteboordencriminaliteit duidelijker een misdaad-, „issue“ is geworden dat om bestrijding en preventie vraagt. In de praktijk echter blijken in veel gevallen de sanctiemogelijkheden zeer beperkt te zijn.

Inleiding

Het concept witteboordencriminaliteit lijkt zich blijvend te hebben genesteld in het begrippenapparaat van de Nederlandse criminologie. Maar ook buiten deze hybride wetenschap, die tot doel heeft de bestudering van het fenomeen misdaad en die zich dientengevolge op de grens bevindt van vele andere takken van wetenschap (strafrecht, psychologie, sociologie, economie, om er maar een paar te noemen), is de belangstelling voor het onderwerp de laatste tijd hevig te noemen.

Was „white collar crime“ een verschijnsel dat men voorheen vooral in de Verenigde Staten situeerde, sinds het begin van de jaren tachtig is duidelijk geworden dat ook Nederland dit soort criminaliteit in vele verschijningsvormen kent. Dagelijks berichten de media over belastingontduiking, frauderende bankdirecteuren, koppelbazerij, criminele notarissen en ga zo maar door. Van de kant van de overheid is er een verhevigde waakzaamheid merkbaar: gespecialiseerde officieren van justitie, samenwerkingsverbanden tussen bij voorbeeld de Fiscale Inlichtingen en Opsporingsdienst (FIOD) en politie, „misbruik“-commissies, nieuwe wetgeving. Het zijn allemaal symptomen van een misdaadbestrijding die zich nu eens niet richt op de marginalen in de samenleving, maar juist op veelal gerespecteerde leden daarvan. De wetenschap blijft ten slotte niet achter. Steeds meer wetenschappers, vooral (strafrechts)juristen en criminologen, houden zich met het verschijnsel bezig. Het aantal publikaties op dit gebied, tot voor een paar jaar – in Nederland in ieder geval – te verwaarlozen, stijgt dan ook gestaag.

Ondanks al deze belangstelling is het begrip witteboordencriminaliteit nog steeds een van de witte vlekken op de criminologische kaart, zeker wat theorievorming betreft, maar ook in empirische zin. Om verschillende redenen, die later ter sprake zullen komen, is het bijzonder moeilijk exacte cijfers te verzamelen. Wat moet er precies onder worden verstaan, is de eerste, vrijwel niet te beantwoorden vraag die rijst. Hoeveel geld is ermee gemoeid, wie zijn de slachtoffers en hoe groot is hun schade? Neemt het toe, of lijkt dat alleen maar zo? Hoe deze vorm van criminaliteit te bestrijden, en willen we dat eigenlijk wel; zagen we daarmee niet de poten onder de stoel van een deels op zwart geld drijvende, economie vandaan? Allemaal problemen die witteboordencriminaliteit tot een boeiend maar controversieel verschijnsel maken.

In dit artikel wil ik proberen een overzicht te geven van de belangrijkste aspecten van witteboordencriminaliteit. Ik moet daarbij, binnen het kader van een inleidend artikel, summier blijven en ik heb zeker geen pretenties tot volledigheid. Over alle problemen die aan de orde komen valt veel meer te zeggen en is ook, meestal door anderen, veel meer gezegd 1).

Definiëring

Vrijwel ieder artikel over witteboordencriminaliteit vangt aan met de opmerking dat het maar een moeilijk te definiëren verschijnsel is. De kwestie van een sluitende definitie speelt al tientallen jaren en is nooit bevredigend opgelost 2). Het begrip werd voor het eerst gelanceerd in 1939 door de Amerikaanse socioloog Edwin Sutherland. Hij omschreef white collar crime als: „crime committed by a person of respectability and high social status in

* De auteur is verbonden aan het Criminologisch Instituut „Bonger“ van de Universiteit van Amsterdam.

1) De geïnteresseerde lezer zij daarom voor meer uitgebreide informatie verwezen naar de geciteerde literatuur en de volgende boeken en artikelen die het terrein in brede zin bestrijken en daarom een goede inleiding vormen: H.G. van Bunt en Th. de Roos, *Zwarte toga's contra witte boorden*, *Recht en Kritiek*, 1983, nr. 1, blz. 6-50; W.J. van Bijsterveld, *Aangepaste versie van het verslag van een onderzoek naar de aard en omvang van de belastingfraude, uitgebracht in april 1979 aan de minister en de staatssecretaris van financiën*, Den Haag, 1980; J.E. Conklin, *Illegal but not criminal, business crime in America*, Englewood Cliffs (NJ), 1977; M.D. Ermann en R.J. Lundman (red.), *Corporate and Governmental Deviance: problems of organisational behavior in contemporary society*, New York, 1978; P.G. Dekker en R.N.J. Kamerling, *De fiscus contra het zwarte circuit*, Arnhem 1982; S. Hall e.a., *Policing the crisis; mugging, the state and law and order*, Londen, 1978; M.B. Clinard e.a. (red.), *Illegal corporate behavior*, Washington, 1979; G. Geis en E. Stotland (red.), *White-collar crime; theory and research*, Londen, 1980; M. Kravitz (red.), *White-collar crime, a selected bibliography; compiled by J.T. Skip and M. Kaplan*, Washington, 1980; en A.C. Berghuis e.a. (red.), *Witteboordencriminaliteit*, Nijmegen, 1984.

2) C.H. Brants, Over het begrip white collar crime, *Tijdschrift voor Criminologie*, 1981, blz. 224-235; en M.A. Zwanenburg, Voorbij witteboordencriminaliteit: de criminologische identiteit, in: A.C. Berghuis e.a. (red.), *Witteboordencriminaliteit*, Nijmegen, 1984, blz. 23-39.

the course of his occupation" 3). Deze definitie, die zeer omstre- den is maar die nog steeds eigenlijk de basis vormt voor alle an- dere definities, heeft één groot voordeel: hij is vaag (wat is bij voorbeeld „a person of respectability"?), maar hij biedt wel een mogelijkheid om het, naar mijn mening, essentiële kenmerk van witteboordencriminaliteit te verduidelijken – de ambivalentie, niet alleen van het concept zelf, maar ook van de maatschappe- lijke reactie erop. Ik laat daarom de definitiestrijd voor wat zij is, om achtereenvolgens de implicaties van concepten als „crime”, „respectability”, „high social status” en „occupation” onder de loop te nemen.

Wat is criminaliteit? Op het eerste gezicht een niet al te moei- lijke vraag, althans voor zover het moord en doodslag, brand- stichting en inbraak betreft. Moelijker wordt het wanneer er ge- drag in het geding is dat wel strafbaar is gesteld, maar waaraan toch niet het stigma „crimineel” kleeft: „rechtsaf door rood”, rijden zonder gordel, in een café de asbak bij wijze van souvenir in je zak steken. Aan de andere kant zijn er gedragingen die niet strafbaar zijn, maar waarvan velen vinden dat ze het etiket „mis- dadig” verdienen: misleidende reclame voor babyvoeding in de derde wereld, gebruik maken van je voorkennis als parle- mentslid om je eigen financiële belangen veilig te stellen.

Criminaliteit blijkt dan niet een, aan bepaald gedrag, inheren- te kwaliteit te zijn, maar vooral een kwestie van (sociale) defini- tie. Daarin speelt het strafrecht een onmisbare rol; het is de straf- baarstelling die criminaliteit onderscheidt van andere deviantie, maar strafbaarheid is maar één aspect van het totaalbegrip cri- minaliteit. Men zou kunnen stellen dat het hier om een bijzonde- re vorm van deviantie gaat, omdat de maatschappelijke reactie vooruitloopt op de gedraging door middel van strafbaarstelling, en erop reageert met openlijke en formele afkeuring door middel van strafrechtstoepassing, althans die kans bestaat in theorie al- tijd. Tegelijk moet in de publieke opinie (tot uitdrukking ge- bracht in de media, de wetenschap, het parlement, opiniepeilin- gen, maar ook in „borrelpraat”) het te bestrijden gedrag als be- dreigend en afkeurenswaardig worden beschouwd en de reactie erop als legitiem worden ervaren.

Nemen we een paar voorbeelden van witteboordencriminali- teit bij de kop (steeds strafbaar gestelde gedragingen) dan blijkt onmiddellijk waarom zich juist hier problemen voordoen in de definiëring als criminaliteit. Zwart geld als onderpand accepte- ren door een bank: criminaliteit, of noodzakelijke voorwaarde om het hoofd boven water te houden? Chemisch afval dumpen: crimineel of onvermijdelijk, een handeling van overmacht nu er een structureel tekort is aan legale verwerkingsmogelijkheden? Het betalen of accepteren van smeergeld: criminele (uitlokking tot) corruptie, of een geaccepteerde manier om de eigen concu- rentiepositie te versterken? Het verzwijgen van (kleine) bijver- diensten voor de belastingen: belastingontduiking of een baga- tel, want „iedereen doet 't'”?

Sutherland wees erop dat de criminaliteit die hij voor ogen had weliswaar strafbare gedragingen betrof, maar dat deze maar zel- den door middel van het strafrecht werden aangepakt en dus niet als „echt” crimineel werden gepercipieerd. Voor zover er van optreden tegen witteboordencriminaliteit sprake was, gebeurde dit met name met behulp van administratieve en civiele sancties, zodat van openbare afkeuring weinig zichtbaar werd, laat staan dat de daders als crimineel werden gestigmatiseerd, want dat stigma werd bewaard voor de „gewone” misdadigers.

Hoewel de laatste jaren zowel bij justitiële autoriteiten als in de publieke opinie een kentering lijkt op te treden in Nederland wat betreft de geldigheid van rationalisaties als „het hoofd bo- ven water houden” en „iedereen doet 't'”, blijven grote men- ingsverschillen over de grenzen van legitimiteit een rol spelen bij de beoordeling van dergelijk gedrag, want verreweg de meeste witteboordencriminaliteit speelt zich juist af in het sche- merige gebied waar de spanning tussen wettelijk goorloofd en economisch voordelig het grootst is. Vaak zal het een kwestie van nuance zijn, en zijn bovendien de doeleinden die men nastreeft – uitbreiding van het bedrijf, veiligstellen van de winst, minimalisering van het verlies – alom als legitiem erkend.

Zoals reeds door Sutherland onderkend, verschillen boven- dien de daders over het algemeen sterk van de stereotiepe crimi- neel – welk stereotype juist gebaseerd is op de „gewone” crimi-

naliteit, waarover geen twijfel bestaat. Stereotypering is een so- ciaal mechanisme waardoor een van de functies van criminalise- ring – het aangeven van de grens tussen goed en kwaad – nog eens wordt benadrukt. De definiëring van bepaald gedrag als cri- minaliteit houdt tevens de bestempeling in van de dader als slecht en afwijkend, en, omgekeerd, een bevestiging van het niet- criminele als goed en normaal, categorieën waartoe een ieder zich graag rekent. Wanneer, zoals bij witteboordencriminaliteit doorgaans het geval is, gedrag in het geding is dat weliswaar strafbaar is maar dat door mensen wordt begaan die voor het overige als normaal of misschien zelfs begerenswaardig gelden, of wanneer zulk gedrag zeer veel voorkomt, treedt als het ware kortsluiting op in de definitie ervan als crimineel. „Immers, twee van de belangrijkste elementen – het aangeven van de grenzen van het normale en de daarmee samenhangende stereotypering – komen geheel op losse schroeven te staan” 4).

Nauw verwant aan het begrip respectabiliteit is dat van status, waarbij vooral van belang is de macht die status verschaft, en, specifiek voor het vraagstuk van witteboordencriminaliteit, de macht die in staat stelt om aan processen van sociale definiëring deel te nemen. Die definiëring speelt zich op vele niveaus af, niet in de laatste plaats, wat het strafrecht betreft, op het wetgeven- de. Daar kunnen statusrijke personen en groeperingen – de status wordt vaak ontleend aan de beroepspositie die zij bekleden – zich toegang verschaffen tot de besluitvorming door middel van lobbies en z.g. „interlocking directorships” en commissari- aten, maar ook op grond van de grote economische belangen die zij vertegenwoordigen 5).

Voorts spelen in sociale definiëeringsprocessen de media een grote rol; zij zijn het die ingewikkelde gebeurtenissen in alle- daagse begrippen vertalen en toegankelijk maken. Mede door wat (en hoe) de media schrijven worden bepaalde zaken tot pro- bleem, of blijven het non-problemen. En ook hier geldt dat statusrijke personen meer kans hebben om via de media hun opvat- tingen kenbaar te maken en zo bij te dragen tot de vorming van de publieke opinie. Een klein voorbeeld dat betrekking heeft op witteboordencriminaliteit: het zal zelden gebeuren dat een junk een pagina van *NRC Handelsblad* ter beschikking krijgt om uit te leggen dat de handel in heroïne voor hem een noodzakelijke voorwaarde is om te overleven. Toch zijn er voorbeelden te over van witteboordencriminelen die in diezelfde krant een analoog verhaal vertellen wat hun overtreding van de strafwet betreft. Die verhalen staan alleen niet op de pagina die doorgaans voor misdaadverslaggeving wordt gereserveerd, maar op de opiniepa- gina, of op de pagina's „Mens en Bedrijf”.

Ten slotte is er het door Sutherland gesignaleerde verband tus- sen witteboordencriminaliteit en beroep. Dit kan men op twee manieren uitleggen: of wel het strafbare gedrag vindt plaats als onderdeel van de legitieme beroepsuitoefening (chemisch afval dumpen, smeergeld), of wel het beroep verschaft de mogelijk- heid om criminaliteit te plegen (de frauderende bankdirecteur die op zelfverrijking uit is, de notaris die met gelden van cliënten speculeert, de programmeur die de computer zijn eigen bankre- kening laat spekken). Niet alleen speelt zulk gedrag zich veelal in het verborgene af, het is ook vaak moeilijk als zodanig te herken- nen, juist omdat de structuur waarin het plaatsvindt een legitieme is. En ook hier geldt weer dat de grenzen vaak buitengewoon moeilijk te trekken zijn. Waar eindigt bij voorbeeld slecht be- heer en waar begint het frauduleuze faillissement? Wanneer gaat belastingontgaan over in belastingontduiking. De kleine boek- houder die een deel van zijn bijverdiensten niet opgeeft is straf- baar; de directeur die door middel van een ingewikkelde constructie met dochterondernemingen zijn salaris op Cyprus laat uitbetalen ten einde aan de greep van de Nederlandse fiscus te ontkomen, is dat niet. Het zou gemakkelijk zijn om dit tot

3) E. Sutherland, *White collar crime*, New York, 1961, blz. 9 (zie ook 1970, 2e dr. met inleiding van R. Cressey).

4) C.H. Brants en K.L.K. Brants, Fraudebewustzijn in Nederland; over de sociale constructie van witteboordencriminaliteit, in: A.C. Berghuis e.a., op. cit., Nijmegen, 1984, blz. 53-74.

5) Zie b.v. over de totstandkoming van een strafbaarstelling op econo- misch gebied R.C.P. Haentjens, *De ontwikkeling van een strafbaarstel- ling*, diss. Amsterdam/Nijmegen, 1978.

Fraude met valse paspoorten en Eurocheques ter waarde van f. 2 mln. (ANP-foto)

„klassejustitie” te bestempelen, maar helaas, het ligt niet zo eenvoudig. Juist de wisselwerking tussen de verschillende aspecten van witteboordencriminaliteit, die bepalend is voor de wijze waarop de sociale definiëring ervan verloopt, verleent het ambivalente karakter eraan. Ik ben er lang bij stil blijven staan, omdat het juist dezelfde ambivalentie is die ook in de praktijk veel problemen oplevert.

Omvang en ontwikkeling

Nog afgezien van de vraag hoe witteboordencriminaliteit moet worden gedefinieerd, waardoor onduidelijk is welke gedragingen er wel en niet onder vallen, is – zelfs bij een beperkte definitie – de omvang ervan bijzonder moeilijk te bepalen. Een van de belangrijkste redenen hiervoor is de grote onzichtbaarheid ervan. Deze wordt in de hand gewerkt door het verband met de legitieme beroepsuitoefening (zie hierboven), maar ook door het gebrek aan zichtbare slachtoffers. De schatkist, een van de vaakst getroffen, is een abstract begrip; slachtoffers van milieucriminaliteit, bij voorbeeld, weten niet altijd dat ze slachtoffer zijn, want de gevolgen van een milieudelict komen pas vele jaren later aan de oppervlakte.

Gegeven die onzichtbaarheid is het evident onmogelijk de omvang van de schade te bepalen. Niet zelden zal het om financiële schade gaan, maar noodzakelijk is dat niet. Wat die geldelijke schade betreft, sinds enkele jaren doet het cijfer van f. 15 mrd. aan gederfde inkomsten voor de schatkist de ronde 6). Dit is niet veel meer dan een „well-informed guess”, maar dat het in de miljarden loopt, daarover is een ieder het wel eens. Bij een kraak in een van de bijkantoren van Slavenburgs Bank, geen groot kantoor, maar wel in een „nette” buurt, lag naar schatting 20 miljoen aan voornamelijk zwart geld in de kluis. Dat is dus bij

één bijkantoor van één bank. Tijdens het proces tegen (de directeurs van) het afvalverwerkende bedrijf Uniser bleek dat voor miljoenen was gefraudeerd; het grootste deel van het geld is nooit teruggevonden. Gezien de overweldigende hoeveelheid mankracht en tijd die met het opsporen en vervolgen van een beetje ingewikkeld witteboordendelict gemoeid is, stellen de opsporingsdiensten zich zelf veelal een grens: is een deel van het geld achterhaald, dan laat men de rest maar zitten. Zodoende komt dus zelfs bij de delicten die worden vervolgd, maar gedeeltelijk aan het licht om hoeveel geld het gaat. Aangezien, enkele jaren geleden, de verdiensten van een koppelbaasje dat maar 20 man exploiteerde (en dat is echt mini-koppelbazerij) op f. 7.000 schoon in de week werden geschat, laat het zich wel raden hoeveel er omgaat bij stevige bouwfraudes.

En dan is er, zoals bij alle criminaliteit, het z.g. „dark number”, de delicten die nooit ter kennis van opsporings- en vervolgingsinstanties komen. „Gegeven de onzichtbaarheid van vele gedragingen, de lage aangiftebereidheid (omdat het slachtoffer niet weet dat hij slachtoffer is), de pas op gang gekomen organisatie van politie en Openbaar Ministerie (...) en het asterootiepe karakter van daad en dader dat herkenning van gedrag als crimineel belemmert, lijkt de veronderstelling gewettigd dat het dark number bij witteboordencriminaliteit bijzonder hoog zal zijn” 7).

Hiervoor werd reeds aangegeven dat er verandering lijkt te komen in de situatie rond witteboordencriminaliteit in Nederland. Ongeveer vanaf 1972 is fraude als maatschappelijk probleem

6) H. Sleurink, *Hoe fraude de samenleving bedreigt. Het ISMO-rapport*, Arnhem, 1982.

7) Berghuis e.a., op. cit., Inleiding.

steeds zichtbaarder geworden 8). Fraude is weliswaar niet synoniem met witteboordencriminaliteit, maar het gebruik door de media van deze term waaronder bijna het hele scala aan witteboordencriminaliteit blijkt te vallen, heeft het tot een ingeburgerd begrip gemaakt. Het aanpakken van „fraude” begon met toenemende aandacht van de kant van parlement, justitie en media voor het fenomeen van de z.g. werknemersfraude (grotweg: zwart werken). Al spoedig werd echter duidelijk dat deze criminaliteit een keerzijde heeft: waar zwartwerkers zijn heeft ook iemand mensen zwart in dienst, en juist bij de werkgeversfraude bleek het vaak om gigantische bedragen te gaan. Bij de opsporing kwamen hele netwerken van criminele praktijken aan het licht, waarmee niet alleen koppelbazen en andere, spoedig tot randfiguren bestempelde, figuren gemoeid waren, maar ook genommeerde aannemers, banken, notarissen, accountants.

Was in eerste instantie de opsporing vooral een zaak van jonge, actieve officieren van Justitie, de overheidsreactie op deze „nieuwe” vorm van criminaliteit werd geleidelijk gestructureerd. In 1980 werd de Interdepartementale Stuurgroep Misbruik en Oneigenlijk Gebruik (ISMD) geïnstalleerd, die tot taak kreeg gegevens te verzamelen en beleidsadviezen te doen op het gebied van de fraude; in datzelfde jaar werd de fraudeafdeling van de Centrale Recherche Inlichtingendienst (CRI) opgericht; op de verschillende parketten werden fraude-officieren benoemd en werden overlegstructuren tussen de parketten onderling (Refraucrom) en tussen de verschillende opsporingsdiensten in het leven geroepen. Ook de wetgever ontplooiëde de nodige activiteiten, uitmondend onder andere in de Wet ketenaansprakelijkheid om misstanden in de bouw tegen te gaan en in een reeks van „misbruikontwerpen”, gericht tegen het misbruik van rechtspersoonlijkheidsconstructies 9). Intussen haalden steeds meer sensationele zaken de voorpagina's van de kranten: Uniser, Booy Clean, Slavenburg, het ABP, de Tilburgsche Hypotheekbank, notaris S. en heer O., het is maar een kleine greep uit de vele schandalen.

Een veel gehoorde vraag in dit verband is of witteboordencriminaliteit nu toeneemt, een vraag die, zoals de meeste die betrekking hebben op dit onderwerp, niet eenvoudig te beantwoorden is. In ieder geval is zonder meer de zichtbaarheid toegenomen, maar dat zegt nog niets over de vraag of, en hoe vaak, dit soort delicten ook vroeger voorkwam. Niet onaannemelijk is dat er ook in absolute zin sprake is van een toename, waarbij vooral de invoering van de BTW in 1968 en van de BV in 1971 als criminogene factoren worden genoemd: deze wettelijke innovaties bieden in ieder geval ruime mogelijkheden tot fraude en er is geen reden om aan te nemen dat daar niet op ruime schaal gebruik van wordt gemaakt. Daarnaast is niet uitgesloten dat de aandacht voor en de berichtgeving over witteboordencriminaliteit een zekere voorbeeldwerking bevorderen. Wat milieucriminaliteit betreft moeten de oorzaken van een toename ook worden gezocht in het feit dat de rotzooi letterlijk nu pas komt bovendrijven. Een moeilijk punt daarbij is dat het „delict” nog geen delict was toen het, in de jaren zestig, werd gepleegd. De meeste strafbaarstellingen op milieugebied dateren van veel later.

Bij dit alles bedenke men echter dat hoe meer er opgespoord wordt, hoe meer er aan het licht komt en hoe meer er aan het licht komt, des te groter wordt het probleem waarvan de opsporing noodzakelijk wordt geacht enz. In dit licht beschouwd zou de toename weleens gedeeltelijk een artefact kunnen blijken.

Interessant is de vraag waarom een, voorheen weinig opzienbarende, zaak in de loop van enkele jaren tot een maatschappelijk probleem wordt. Het antwoord daarop is noodzakelijkerwijs speculatief, want het vraagstuk is nog volop in ontwikkeling en aan onderzoek op dit gebied heeft het tot nu toe vrijwel onbroken. Naast de reeds genoemde redenen voor een, al dan niet absolute toename van witteboordencriminaliteit die hier natuurlijk ook een rol spelen (waarbij de milieuproblematiek vooral tot grotere bewustzijn bij het publiek heeft geleid), valt op dat de belangstelling ervoor groeit naarmate het economisch slechter gaat. Toenemende belangstelling voor criminaliteit in het algemeen is in tijden van economische recessie een bekend verschijnsel. Wat witteboordencriminaliteit betreft speelt hier mogelijk bovendien een legitimatieprobleem bij de overheid: wanneer blijkt dat tientallen miljoenen worden „weggemoffeld”, door handige lieden aan de schatkist onttrokken, wordt het vragen

van offers aan de bevolking in het kader van, als noodzakelijk geëfficeerde, bezuinigingen een moeilijk te verkopen zaak wanneer niet ook tegelijkertijd zichtbaar die anderen worden aangepakt.

Een ander aspect van de verslechterende economische situatie en vooral de instortende huizenmarkt aan het einde van de jaren zeventig, vormen de beroepsgroepen die ook vuile handen blijken te hebben gemaakt. Niet alleen de dubieuze handelaren in onroerend goed hadden zich verrijkt, ook notarissen, makelaars en banken werden meegesleurd in de val van menig onroerend-goedimperium. (Zo bleek Slavenburgs Bank miljoenen te hebben gestoken in de praktijken van de Rotterdamse „krottenkoning” Fennis, viel notaris S. door de mand na verliesgevende huizentransacties en speelt natuurlijk de ABP-affaire zich ook af in de onroerend-goedsfeer.) Het ongebruikelijke spektakel van de criminele notaris verhoogde de nieuwswaarde ervan, zodat de media de zaak breeduit op de voorpagina brachten (de keerzijde van het probleem van de a-stereotiepe dader als de bal eenmaal aan het rollen gaat).

Bestrijding en preventie

Hoe het ook zij, witteboordencriminaliteit is een misdaad-issuë geworden in Nederland. Daarmee zijn we bij de vraag van de bestrijding en preventie ervan aangeland; hoewel we van witteboordencriminaliteit spreken, is het de vraag of het strafrecht hiertoe wel het geëigende middel is.

Aan de ene kant vereisen normen van rechtvaardigheid en rechtsgelijkheid dat geen onderscheid wordt gemaakt tussen criminelen met en zonder witte boord. Te meer daar, zoals hiervoor werd uiteengezet, juist de toepassing van het strafrecht een belangrijke rol speelt in de definiëring van wat wel en niet als toelaatbaar kan worden beschouwd. Bovendien zitten daardoor aan die definiëring tegelijk preventieve aspecten.

Aan de andere kant is het strafrecht maar slecht uitgerust om dit soort criminaliteit te bestrijden. In principe is het een machtig wapen in handen van een machtige overheid, tegenover wie een zwak en onmachtig individu als verdachte staat. Vandaar dat die verdachte een aantal processuele waarborgen is toegedacht opdat hij zich in een „fair” proces zal kunnen verweren en opdat het strafrechtelijke machtsgebruik niet in misbruik omslaat. Bij witteboordencriminaliteit is echter lang niet altijd sprake van een zwakke verdachte en processuele waarborgen worden niet zelden gebruikt als middel om het proces eindeloos te rekken 10).

Daarnaast bemoeilijkt de aard van witteboordencriminaliteit de opsporing en vervolging. Een van de belangrijkste processuele waarborgen is dat de officier van justitie buiten iedere twijfel het feit en de schuld – in geval van misdrijf meestal ook opzet – van de verdachte moet bewijzen. Ingewikkelde netwerken, waarbij niet duidelijk is wie welke verantwoordelijkheid heeft gedragen en dus ook ter verantwoording kan worden geroepen, of waarbij verschillende mensen tegelijk verschillende onderdelen van het delict begingen, bemoeilijken die bewijslast in hoge mate.

Nog grotere problemen ontstaan wanneer het een gedraging betreft die in het „grijze” gebied is begaan, zodat de officier van justitie eerst duidelijk moet aantonen dat het een strafbaar feit betreft en ook dat de verdachte strafbaar is. In zulke gevallen krijgt de rechter niet zelden te oordelen over een zaak met politieke of economische aspecten die door de verdediging worden aangevoerd als strafuitsluitingsgrond. Zo werden bij voorbeeld in de Uniser-zaak de structurele misstanden in de afvalverwerking en het aandeel van de overheid daarin aangevoerd, en de

8) P.C. van Duyn, 10 jaar fraudebeleid, een inleidend artikel, *Justitiële Verkenningen*, nr. 3, 1983, blz. 5-59; en H.G. van de Bunt en P.C. van Duyn, Een beeld van de fraude-aanpak door het OM, in: H.G. van de Bunt e.a. (red.), *De macht van het OM*, Nijmegen, 1983, blz. 278-309.
9) Zie het elders in dit nummer opgenomen artikel van Berghuis.
10) Vgl. N. Jörg, Gelijke rechtsbedeling, een weerbarstig verschijnsel bij witteboordencriminaliteit, in: C. Kelk e.a. (red.), *Grenzen en mogelijkheden; opstellen over en rondom de strafrechtspleging*, Nijmegen, 1984, blz. 234-247.

verdachten als zondebokken geportretteerd. De Uniser-zaak werd verder gecompliceerd door het feit dat het delict was begaan door een rechtspersoon. Het Nederlandse strafrecht, in principe op individuen en schuld toegesneden, kent wel een bepaling (artikel 51 Sr.) op grond waarvan een corporatie zelf als dader kan worden aangemerkt. De officier heeft dan de keus om hetzij de corporatie te vervolgen, hetzij degenen die leiding hadden bij of opdracht gaven tot het delict. Het zal duidelijk zijn dat problemen die voortvloeien uit een netwerk van verantwoordelijkheden, maar ook uit het feit dat het delict in het kader van een, op zich legitieme, bedrijfsvoering is gepleegd, in het geval van „corporate crime” des te zwaarder wegen.

Naast complicaties die bij de opsporing en vervolging van witteboordencriminaliteit kunnen voortvloeien uit bovenstaande, enigszins aan het strafrecht inherente, problemen, is het ook nog maar de vraag of dat strafrecht wel afdoende sanctiemogelijkheden biedt. Nederland wordt, gelukkig, gekenmerkt door een betrekkelijk mild strafrechtelijk klimaat. Zeker in vergelijking tot de ons omringende landen zijn de gevangenisstraffen kort en wordt veel gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een vrijheidsstraf in een vermogensstraf om te zetten. Nog afgezien van de vraag of een gevangenisstraf in het algemeen wel nut heeft, wordt ons bijna dagelijks door de minister van Justitie voorgedragen dat de gevangenis overvol zijn. Wat vermogenssancities betreft; de boetemaxima staan meestal in geen verhouding tot de bedragen die met witteboordencriminaliteit gemoeid zijn, of tot de vermogensrechtelijke positie van de dader, zeker wanneer deze een rechtspersoon is. Boetes zijn bovendien fiscaal aftrekbaar.

Naar algemeen wordt aangenomen gaat het in verreweg de meeste gevallen bij witteboordencriminaliteit om z.g. instrumentele criminaliteit; dat wil zeggen dat de dader bewust de risico's van pakkans en strafkans afweegt tegen de voordelen van een overtreding. Dat de pakkans gering is, is algemeen bekend en het ontgaat natuurlijk ook niemand dat de boetes niet moorddadig hoog zijn. Aan de andere kant is natuurlijk de publiciteit die met een strafrechtelijke vervolging gepaard gaat niet prettig voor individuen, noch voor bedrijven. Bij witteboordenzaken wordt echter veel gebruik gemaakt van de mogelijkheid van transactie: de verdachte koopt als het ware de vervolging af door van tevoren een transactiebedrag te betalen. Deze mogelijkheid bestaat reeds vele jaren bij zuiver economische delicten; sinds kort is transactie bij misdrijven ook bij gewone strafzaken toegestaan. De Slavenburg-zaak is in dit opzicht geruchtmakend geweest.

Transactie heeft voor beide partijen voordelen. De verdachte vermijdt de publiciteit, de officier van justitie hoeft de zaak niet voor de rechter onomstotelijk te bewijzen. Hoewel hiermee veel meer zaken kunnen worden afgedaan dan wanneer alles voor de rechter zou worden gebracht, en hoewel de transactiebedragen niet mals zijn, vervalt hierdoor wel één van de preventieve aspecten van de straf. Het is maar de vraag of de transactie op zich ook preventief werkt, zeker wanneer een bedrijf het bedrag op tafel legt, soms ook voor werknemers die als leiding- of opdrachtgever verdacht zijn. (Bij de zaak-Slavenburg werd de nieuwe eigenaar van de bank, Credit Lyonnais, bereid gevonden voor verschillende employees, de „afkoopsom” te voldoen. Daarmee kwam tenminste een eind aan veel slechte publiciteit.)

Gezien het bovenstaande zal het niet verwonderen dat er een tendens waarneembaar wordt om, naast het strafrecht dat als stok achter de deur blijft, andere mogelijkheden te beproeven om witteboordencriminaliteit in te dammen. Zo wordt in de Wet Ketenaansprakelijkheid de (onder)aannemer aansprakelijk gesteld voor de af te dragen belastingen en premies van alle onderaannemers die onder hem staan in de keten van bedrijven die werkzaamheden verrichten. De ratio is dat men dan wel zal uitkijken om met notoir onbetrouwbare of fiscaal-dubieuze (onder)aannemers in zee te gaan. Zo wordt de bouwwereld gedwongen zelf orde op zaken te stellen. Hoewel nog niet precies bekend is of deze opzet wel is geslaagd, lijken de eerste berichten erop te wijzen dat dat inderdaad het geval is.

Voorts zullen de nieuwe „misbruikwetten” op het misbruik van rechtspersonen (vooral b.v.'s) worden losgelaten 11). Wanneer de bestuurder van de b.v. niet zonder meer vrijuit gaat bij faillissement, wanneer de eisen om een b.v. te kunnen oprichten

strenger worden en wanneer de curator meer bevoegdheden krijgt, zal mogelijk het misbruik afnemen zonder dat het strafrecht eraan te pas hoeft te komen.

Ten slotte mag in deze kleine greep uit de buiten-strafrechtelijke middelen niet onvermeld blijven dat steeds meer aandacht wordt gericht op de zogenaamde „faciliterende derde”, degene zonder wiens hulp het delict niet had kunnen worden gepleegd, hoewel hij zich niet aan strafbare feiten schuldig maakt: de notaris, de bank, de belastingadviseur enz. Binnen deze beroepsgroepen wordt druk overlegd hoe de dilemma's die voortvloeien uit geheimhoudingsplicht, vertrouwensrelatie enz. kunnen worden opgelost zodat de cliënt op maximale privacy-bescherming kan rekenen, zonder dat men in strijd komt met andere plichten, bij voorbeeld tegenover de fiscus of opsporingsambtenaar.

Het welslagen van al deze pogingen hangt niet in de laatste plaats af van de politieke wil om op dit gebied tot actie over te gaan. Als iedere andere beleidszaak, is criminaliteitsbestrijding een kwestie van afweging van prioriteiten. Een grote inzet op dit gebied zal ten koste gaan van de inzet elders. Daarenboven wordt erop gewezen dat het aanpakken van het zwarte circuit weleens meer nadelen zou kunnen hebben dan voordelen 12). Sterks waarschuwt er zelfs voor dat een bedrag aan zwart geld, dat hij niet op f. 15 mrd. maar op f. 25 mrd. schat, weleens „op drift” zou kunnen raken (kapitaalvlucht) als de opsporingsactiviteiten toenemen, waarbij een eventuele verhoogde opbrengst voor de fiscus in het niet zal vallen 13).

Ook het afwegen van dergelijke voor- en nadelen is een beslissing die in het politieke krachtenveld zal vallen. Als criminoloog kan men aan die beslissing weinig veranderen, behalve er voortdurend op te wijzen dat criminaliteit, ook witteboordencriminaliteit, niet alleen een kwestie is van geld.

C.H. Brants

11) Zie hierover het artikel van Berghuis.

12) Zie b.v. A. Heertje en H. Cohen, *Het officieuze circuit; een wit boek over zwart en wit geld*, Utrecht, 1980.

13) C.G.M. Sterks, *Zwart geld*, in: Berghuis e.a., op. cit., blz. 233-244.